

Keskusteluja lukutuvassa: kirjastot lähelle kansaa¹

Kirjastot, lukuseurat ja muut samantapaiset organisaatiot, joita aion käsitellä, eivät olleet pelkästään kirjalainamoita, vaan niissä esiintyivät eriytymättöminä monet sellaiset toiminnot, joita nykyään hoitavat koulut, kansalaisopistot, yhdistykset, seurat jne. Nykyään kirjasto nähdään usein yksinäisenä, erillisenä laitoksena, mutta toivon, että esitykseni jälkeen näette sen sellaisissa yhteyksissä ja funktioissa, joissa sen edeltäjät 1700- ja 1800-luvuilla vaikuttivat, ja joista se kenties tulevaisuudessa jälleen löytää vaikutusympäristönsä. Minä en halveksi kirjalainasta, mutta tässä esityksessä painotan yleisen kirjaston ja sen edeltäjien toiminnan muita puolia.

Suomen kansankirjastojen eli nykyisten yleisten kirjastojen kehitys on mitä likeisimmässä yhteydessä kansanvalistuksen ja kansakoulujen kehityksen kanssa. Sen vuoksi ei kirjastoista voi oikeastaan puhua puhumatta myös kouluista. Kirjastoja ei perustettu vain sen takia, että ne olivat sinänsä hyvä asia, vaan ne perustettiin jotain tarkoitusta varten, ja tämän tarkoituksen ymmärtämiseksi on ensin tutustuttava kansanopetuksen alkuaikoihin.

Lukutaitoiset suomalaiset?

Suomalaisia on vanhastaan pidetty hyvin lukutaitoisena kansana. Näin ajateltiin jo ennen järjestelmällisen kansanopetuksen aikaa, suomalaisten lukutaitoa ihannoitiin – sitä jopa jotkut pitivät perusteena kansakoulujen vastustamiselle: kun keran jo osataan lukea, niin miksi sitten vielä pitäisi perustaa kansakouluja tekemään talonpojista puoliherroja. Mistä sitten tämä mainio lukutaito oli peräisin, kun ei ollut kouluja kansalle? Virkamiesten ja pappien kouluttamiseen oli kyllä valtion ylläpitämiä kouluja ja yliopisto, mutta kansan tai rahvaan opettamisen katsottiin kuuluvan kirkon tehtäviin.

Mutta ei kirkollakaan, käytännössä seurakunnilla, ollut mahdollisuutta hoitaa kansan, ei lasten eikä aikuisten opetusta mitenkään laajamittaisesti. Eikä se ollut tavoitteenakaan, enintään pitäjään saatettiin palkata pitäjänkoulumestari opettamaan muutamia kymmeniä lapsia, mutta eihän sillä päästy laajempiin tuloksiin. Se oli lähinnä laiskankoulu

niille, jotka eivät muuten olleet oppineet lukemaan – tai sitten ponnahtuslautat lahjakkaille. Ihanteena oli, että lapset oppivat lukemaan kotona, pääasiassa äidin opettamina tai sitten isovanhempien tai jonkun ruotiukon. Tämä ”kotikoulu” pysyi ensi-opetuksen ihanteena pitkälle 1800-luvulle. Kaikki suuret ja pienet kansanopetusteoreetikot Suomessa lähtivät siitä, että lapset osaavat jo lukea puhtaasti kirjasta, kun tulevat kansakouluun. Tästä olivat yhtä mieltä myös Uno Cygnæus ja J.W. Snellman, vaikka he muuten olivatkin tukkanuottasilla.

Lukemisen opettamista ja yleensä pienimpien lasten opettamista pidettiin niin intiiminä asiana, että sen siirtäminen kodin ulkopuolelle katsottiin kaikkein herkimpien ja tärkeimpien ihmissuhteiden katkomiseksi, suorastaan yhteiskunnan perustusten järkyttämiseksi. Tämän vuoksi vastustettiin pienten lasten opettamista kouluissa, lastentarhoja ja yleensä lasten varhaista vierottamista kotilieden ääreltä. Ihannekuva oli tietenkin kaukana todellisuudesta, kotiopetus oli sattumanvaraista – tavallisesti vain aapisen ja katkismuksen ulkoalopöttämistä; kasvatus ja kotielämä oli muutenkin kaikkea muuta kuin ihanteellista; kurinpito oli ankaraa ja työhön pantiin jo pienestä, ei siinä usein jäänyt aikaa eikä haluja lukemiseen.

1700- ja 1800-luvun julkisissa kouluissa oli elämä vielä ankarampaa kuin kotona. Patukka heilui ahkerasti ja joskus koulupoikaparkojen kädet olivat niin turvoksissa, ettei kynä pysynyt kädessä. Kaiken lisäksi opetus tapahtui yksinkertaisesti vieraalla kielellä, ruotsiksi ja latinaksi, jos sattui olemaan suomenkielisestä kodista. Yleiseksi massaopetuskouluiksi niitä ei ollut tarkoitettu, vaan pienen virkamies- ja pappiskaartin kouluttamiseen.

Valistuksen aika viritti ajatuksen laajemman kansanopetuksen ja -valistuksen järjestämisestä. Kansanvalistuksella tarkoitetaan hyödyllisten tietojen levittämistä kansan keskuuteen karkoittamaan taikauskoo, juoppoutta, laiskuutta ja muita huonoja tapoja. 1800-luvulle tultaessa vaatimukset ihmisten tasa-arvosta voimistuivat, sekä moraaliselta että käytännölliseltä perustalta. Moraaliselta siksi, että tasa-arvon vaatimus alettiin omaksua yleisesti ja tasa-arvo tiedonsaannissa on yksi ihmisten välisen yhdenvertaisuuden peruspilareita. Käytännölliseltä siksi, että yhteiskunta, talous, tiedonvälitys alkoivat nopeasti monimutkaistua; olosuhteet tuli-

vat yksinkertaisesti sellaisiksi, että kaikki tarvitsivat lukutaitoa ja yhä enemmän kirjoitustaitoa.

Koska yhteiskunta ei aluksi ottanut vastatakseen kansanopetuksesta ja -valistuksesta, yritykset olivat yksityisten ihmisten omasta aktiivisuudesta kiinni, hyväntekeväisyydestä ja viitseliäisyydestä. Kokeiltiin monin tavoin. Sellaisia kokeiluja ja ideoita, jotka tuntuvat merkityksellisiltä kirjastohistoriaa ajatellen, olivat esimerkiksi ns. ”pitäjänlukuseurat” (sockneläsesällskap). Tämä nimitys johtuu alunperin sivistyneistön omia tarpeitaan varten perustamista lukuseuroista eli kerhoista tai klubeista, jotka jäseniltä kerätyillä varoilla ostivat kirjoja ja kierrättivät niitä sitten jäsenistön keskuudessa. Kerron taustaksi ensin niistä ennen kuin palaan pitäjänlukuseuroihin.

Lukuseurojen esiinmarssi

Laajamittaisena lukuseurat olivat ennen kaikkea saksalainen ja anglosaksilainen ilmiö. Englantilaisessa ja saksalaisessa maailmassa, joka jälkimmäinen ulottui aina Viipuriin saakka, niitä oli 1700-luvulla satamäärin monenlaisina muunnoksina. Kantamuodoksi sanotaan usein Benjamin Franklinin Philadelphiassa perustamaa lukuseuraa, vaikka se olikin enemmän eurooppalaisten ihannekuva kuin konkreettinen malli.

Ensimmäisestä suomalaisesta lukuseurasta tai kirjastosieteetistä, kuten sitä nimitettiin, on tietoja Vaasan ympäristöpitäjistä 1760-luvulta. Se on varhaisin ainakin pohjoismaissa, eikä niitä Saksassaakaan paljon vielä tuolloin ollut – tai niistä ei ole tietoja, koska tällaiset varhaiset lukuseurat olivat usein epämuodollisia eikä niistä aina ole jäänyt mitään tietoja jälkipolville. Tätä lukuseuraa ei saa sekoittaa Vaasan lukuseuraan, jonka perustaminen 200 vuotta sitten on antanut aiheen tämänvuotisiin kirjastojuhlisiin. Se lukuseura, josta nyt puhun, toimi jo 30 vuotta ennen Vaasan lukuseuraa.

Eteläpohjalaisen seuran jäsenenä oli pappeja ja virkamiehiä, erityisesti maanmittareita. Hyvin korkeatasoisia miehiä, joista usea on jäänyt historiaan muutenkin kuin nimenä. Nykyäänkin historiankirjoissa muista ansioistaan mainittavia olivat esim. lääninlampuri Johan David Cneiff ja Pohjanmaan talousdeputaation puheenjohtaja kapteeni Herman Julius Roos, kirjapiirin ainoa aatelinen. Papeista tunnetuin oli Israel Reinius, Laihian kappalainen, tunnettu monista hyödyllisistä hankkeistaan. Mu-

kana oli myös varhaisen suomalaisen säveltäjän Erik Tulindbergin samananiminen isä, maanmittari, jonka käsinkirjoitetusta elämäkerrasta on saatu tietoja tästä kirja-sosieteetistä. Myös J.L. Runebergin isoisa Ludvig Anton Runeberg oli luultavasti piirin jäsen, joko hän tai sitten hänen vanhempi veljensä, maanmittaustirehtööri Ephraim Otto Runeberg (lähteessä, josta tiedot jäsenistöstä ovat peräisin on vain sukunimi ja tittelinä maanmittareista käytetty ”Herr Ingenieur”, mikä kyllä viittaisi Ludvig Antoniin).

Kirjasosieteetti oli tyypiltään ”kierrätyslukuseura”, jossa 12 jäsentä kukin vuorollaan ostivat kirjan ja kierrättivät sen sitten muilla jäsenillä, jotka asuivat puolessatusinassa pitäjässä Vaasasta itään ja etelään. Kirja jäi sitten omistajan omaan kirjastoon, koska yhteistä kirjastoa ei seuralla ollut. Jäsenet lainasivat omista yksityiskirjastoistaan myös muita kirjojaan toisilleen. Seuran mielenkiinnon sanottiin ulottuneen historiallisiin ja maantieteellisiin kirjoihin, matkakuvauksiin, taloudellisiin ja poliittisiin sekä luonnontieteellisiin kirjoituksiin.

Kirjasosieteetin kirjoista ei varmuudella ole tallella kuin yksi, Montesqieun Rooman historiaa käsittelevän kirjan ruotsinkielinen käännös, jonka kirjahistorioitsija Henrik Grönroos löysi eräästä museosta. Kirjan etulehdellä ovat jäsenten nimet ja lyhyet kommentit siinä järjestyksessä kuin kirja kiersi, viimeisenä sen nimi, jolle kirja jäi, tässä tapauksessa maanmittari Israel Wänmanin. Hän, niin kuin moni muukin kollegansa, kuten mm. Erik Tulindberg ja L. A. Runeberg, oli ruotsalais-syntyinen. Maanmittareita oli tullut Suomeen useita kymmeniä tekemään maantieteellisiä mittauksia, kuten karttoja sotilaallisiin ja taloudellisiin tarpeisiin, ja sittemmin suorittamaan isojakoa, joka alkoi juuri Pohjanmaalta. Useimmat maanmittarit jäivät Suomeen, menivät naimisiin tšekäläisten, erityisesti pappien, tyttärien kanssa... Voisi spekuloida paljonkin sillä mikä merkitys tällaisella uudella verellä, piristysruiskeella oli Suomen kulttuurihistorialle seuraavina sukupolvina.

Oliko lukupiiri sen jäsenten oma innovaatio vain olivatko he saaneet idean jostain? Tätä on vaikea sanoa, sillä tietoja on kovin vähän. Joka tapauksessa Ruotsin puolelta ei ole näin varhaisesta lukuseurasta tietoja. Idea on voinut tulla Suomeen monta tietä, sillä varsinkin Pohjanmaalta oli vilkkaat yhteydet ulkomaailmaan. Se on voinut tulla Amerikastakin, sillä Linnén oppilas Pehr Kalm oli 1740-luvun lopussa tehnyt tutkimusmatkan Amerikkaan ja tutustunut siellä Philadelphiassa Franklinin aloit-

teesta perustettuun kirjastoon. Kalm julkaisi matkalla tekemiään muistiinpanoja monille kielille käännetyssä kirjassa, jonka toinen osa, jossa kirjastosta puhutaan, ilmestyi v. 1756. Menomatkalla Kalm oleskeli pitkään Englannissa, jossa oli jo 1700-luvun alkukymmenillä ollut samantapaisia lukupiirejä, joita kutsuttiin nimillä ”Book Club” ja ”Book Society”. Eteläpohjalaisten seuraa kutsuttiin nimityksellä ”Bok-Societet”. Sen jäsenmäärä, tusina, oli tyypillinen muissakin maissa toimineissa lukupiireissä, vaikka muitakin jäsenmääriä tietenkin esiintyi. Lukupiirin syntymisen tekee ymmärrettäväksi sekin, että juuri 1750-luvun loppupuolella paperin ja kirjojen hinnat nousivat Ruotsissa nopeasti jopa moninkertaisiksi, mikä tietenkin saattoi lukemisesta kiinnostuneet yhteistyöhaluisiksi.²

Osallistuvaa lukemista

Lukuseurojen päätehtävä oli hankkia edullisesti ja mukavasti lukemista jäsenille, mutta se ei ollut ainoa tarkoitus. Jo sana ”lukuseura”, läsesällskap, Lesegesellschaft, viittaa toisenlaiseenkin tavoitteeseen, joka oli seuranpito – lukeminen seurassa. Vakiintuneen terminologian mukaan puhuttiin lukuseurasta ja erikseen sen kirjastosta. Saksassa ja muualla Keski-Euroopassa lukuseurojen tärkeä tehtävä oli saattaa yhteen eri säädyistä peräisin olevia ihmisiä, jopa eri sukupuolia. Lukuseurat olivat ensimmäisiä säätyrajat ylittäviä yhdistystoiminnan muotoja. Eikä silloin ollut kyse vain kirjojen lainaamisesta, vaan myös ääneenlukemisesta, keskusteluista, väittelyistä, esitelmistä jne. Pohjalaisen kirjapiirin jäsenet asuivat hajallaan eri pitäjissä, minkä vuoksi heidän seuransa ei voinut toteuttaa täysipainoisesti tätä lukuseurojen ominaisuutta, vaikka varmasti kanssakäymistä oli jäsenten välillä tiheään, olihan seuran jäsenissä parit langokset, vävy ja appi, joten jo pelkät sukulaisuussuhteet saivat aikaan yhteydenpitoa muutenkin kuin vain kirja-asioissa.

Lukuseurojen seuranpito-ominaisuus pääsi paremmin oikeuksiinsa Suomen lukuseurojen kulta-aikana 1790-luvulta alkaen. Näitä lukuseuroja perustettiin vuoteen 1830 mennessä kymmenkuntaan rannikkokaupunkiin, sisämaassa tiettävästi vain Leppävirralle ja Hämeenlinnaan (perustettiin niitä vuoden 1830 jälkeenkin). Varhaisin ”täyden palvelun” lukuseura on se, jonka perustaminen on antanut aiheen tämän vuoden kirjastojuhlintaan. Se,

mikä oikeuttaa meidät juhlimaan hyvällä omalla-tunnolla Vaasan lukuseuran eli Vaasan lukukirjaston (Läse-Bibliothek) perustamista yleisen kirjasto-toiminnan esivaiheena on, että seura antoi muidenkin kuin jäsenten, maksua vastaan lainata kirjoja. Toiminta oli hyvin järjestettyä ja vireää. Vuosien mittaan lukukirjasto Vaasassa kuten muissakin kaupungeissa (esim. Kokkola, Uusikaarlepyy) alkoi yhä enemmän muistuttaa vakainaista kaupunginkirjastoa säännöllisine aukioloaikoineen (tunti pari lauantaisin). Tällöin raja seuran varsinaisten jäsenten eli osakkaiden ja ulkopuolisten lainaajien välillä saattoi hämärtyä, mutta luultavasti alkuajoina toiminnalla oli selkeämmin lukuseuran luonne, joten voi olettaa, että seuranpitoa, keskustelua jne. harrastettiin. Vaasan lukuseuran alkuajojen jäsenistöstä ei ole säilynyt täydellisiä tietoja, joten emme tiedä oliko siinä mukana eri säätyihin kuuluvia henkilöitä. Ainakin perustajina mukana olivat kaupungin arvohenkilöt, hovioikeuden presidentistä Reuterholmista alkaen, virkamiehiä ja upseereja. Myöhemmin jäsenkunta porvarillistui huomattavasti, joten siinä mielessä voi sanoa lukuseuran kehittyneen ennustettavalla tavalla. Mukana oli myös naisia, osakkaiden puolisoina tai sitten osakkuuden perineinä leskinä.

Oleellista tämän esityksen kannalta on kuitenkin se, että Suomessa (ja Ruotsissa) tunnettiin lukuseurojen säätyrajat ylittävä sosiaalinen ulottuvuus. Lukuseura oli keino hankkia tietoa, valistaa itseään, joten siitä ei ole enää pitkä askel muiden valistamiseen ja vielä pidemmän sosiaalisen askeleen ottamiseen. Suomenmaalaisien (kun ne eivät olleet ”suomalaisia”) lukuseurojen jäsenistöön tai lainaajakuntaan ei kuulunut yhtään varsinaiseen rahvaaseen kuuluvaa henkilöä, semminkin kun ne toimivat kaupungeissa tai enintään maaseudun säätyläispiireissä.

Suomessa oli kuitenkin loistava poikkeus, kenties sääntöä vahvistava, omaehtoisten lukuseurojen säätyläisleimautumisesta. Pohjanmaalla, osin aivan kirjatosieteetin maisemissa, toimi 1700-luvun jälkipuoliskolta lähtien maaseuturahvaan piirissä Pohjanmaan mystikoiksi kutsuttu laho, jonka piirissä harrastettiin laajaa kirjeenvaihtoa ja ennen kaikkea suomennettiin vieraista kielistä, ei pelkästään ruotsista, hengellisiä ja ajan olon myös maallisia teoksia. Niitä ei painettu, vaan monistettiin käsin ja kierrätettiin talosta taloon (Henrik Grönroos on kirjoittanut tästä toiminnasta useita artikkeleita Bibliophilos-lehteen vuosina 1971–75). Ehkä tässä yhteydessä voisi muistaa myös sen,

kuinka kirjoitustaidoton Paavo Ruotsalainen kirjeitse hallitsi “kahta hiippakuntaansa” 1800-luvun alkupuolella. Aikamoisia “lukuseuroja” ne heränneetkin pitivät.

Pitäjänlukuseurat

Lukuseuran keskeistä piirrettä, tiedon hankintaa sosiaalisen kanssakäymisen kehityksessä, voitiin soveltaa myös kansanvalistukselliseen tarkoitukseen. Kun ei ollut vakinaisia kouluja, joissa rahvas lapsesta saakka olisi voinut omaksua tietoja, eikä myöskään ollut liiemmästi sellaisia julkaisuja, joista halukkaat omin päin olisivat kenneet omaksumaan uusia asioita, niin ajateltiin, että joku pitäjän säätyläisistä voisi koota ympärilleen ryhmän talonpoikia “pitäjänlukuseuraksi”, jonka kokouksissa hän johonkin sopivaan kirjaan tukeutuen voisi keskustelun välityksellä levittää hyödyllisiä tietoja. Suomessa tällä keinolla olisi myös voitu korvata se oleellinen haitta, että hyödyllisiä tietoja sisältävät kirjat olivat pääasiassa ruotsinkielisiä.

Tällaisen pitäjänlukuseuran tai valistuksellisen lukuseuran prototyyppi löytyy saksalaisen R.Z. Beckerin kansankirjasta “Noth- und Hülf-Büchlein” (häätä- ja apukirjanen), jonka ensimmäinen painos ilmestyi 1788, sittemmin kymmeniä painoksia saksaksi ja kymmeniä muilla kielillä, ruotsalainen v. 1804, viroksikin se ilmestyi, joskaan ei suomeksi. Norjassa toiminut tanskalainen piispa Peder Hansen synnytti oikean pitäjänlukuseuraliikkeen 1800-luvun muutamana ensi vuotena; hänen innostamana niitä perustettiin Kristiansandin hiippakuntaan nelisenkymmentä (vaikka niitä nimestä huolimatta voisi kyllä pitää pitäjänkirjastojen edeltäjinä – lukuseuranimityksen käyttö niiden yhteydessä on kuitenkin oireellista). Ruotsissa pitäjänlukuseuraa suositeltiin jo v. 1794 keinoksi valistaa talonpoikia. Gotlannin piispa Möller suositteli pitäjänlukuseuroja v. 1803 aikakauslehensä kirjoituksessa, josta oli seikkaperäinen selostus turkulaisessa kirjallisuuslehdessä *Allmän Litteratur-Tidning*issä samana vuonna. Samaa ideaa toteuttamaan ehdotettiin muunkin nimisiä instituutioita, kuten v. 1804 Suomen talousseuralle lähetetyssä kilpakirjoituksessa: “taloudellisia pitäjänseuroja” ja “yksityisiä taloudellisia pitäjänkokouksia”. Samassa kilpakirjoituksessa myös suositeltiin pitäjänkirjastoja, luultavasti ensi kerran Suomessa.

Ajatus oli siis ilmassa. Ei siis ihme, että se sukeltaa esiin myös sen kirjaston yhteydessä, jota on perinteellisesti pidetty Suomen ensimmäisenä varsinaisena rahvaankirjastona, nimittäin Anjalan Regina-koulun kirjaston. Koulun perusti paroni Rabbe Gottlieb Wrede äitinsä testamenttivaroilla v. 1802. Koulun järjestyssäännön 10 §:ssä sanotaan (suomennettuna):

“Pyhäiltöina olisi hyvä, jos kaikki kylän väki kokoontuisi koulumestarin luo ja ja hän voisi opettaa, virkistää ja huvittaa heitä opettavaisella puheella ja lukemalla tapoja opettavia kertomuksia, joita Jumalan kiitos on olemassa”,

sitten luetellaan muutamia hengellisiä kirjoja malliksi ja lisätään: “niin myös pienemmät talouskirjaset.”

Ei ole säilynyt tietoja, missä määrin koulumestari todella piti tällaisia opettavaisia tupailtoja, mutta sen sijaan jo muutaman vuoden kuluttua ruvettiin lainaamaan kirjoja pientä maksua vastaan. Alkuperäinen tarkoitus oli kuitenkin harrastaa selvästi pitäjänlukuseura-ideasta tuttua opintopiirimäistä yhdessäoloa. Samantapaisesta toiminnasta on tietoja v. 1806 Janakkalasta, missä pyrittiin hankkimaan kyliin raamattuja ja muita kirjoja, joita kyläläiset voisivat yhdessä lukea ja lainatakin.

Välitön yhteisöllinen oppiminen, varhainen aikuiskoulutus, esiintyy koko 1800-luvun mittaan yhdessä kirjastohankkeiden kanssa. Ei oikein uskottu, että pelkällä lukemisella voitaisiin saada uusia ajatuksia siirretyksi kansan mieliin. On myös luultavaa, ettei ostettuja tai lainattuja kirjoja useinkaan luettu nykyiseen tapaan omissa oloissa ja hiljaa, vaan yhteisessä tuvassa ääneen ja luetusta keskustellen (televisiota ja videoita katsellaan nykyään samaan tapaan). Tämä yhteisöllisen oppimisen malli havaittiin niin hyväksi, että sitä käytettiin hyvin ahkerasti viime vuosisadan kansankirjallisuudessa kehystenä, dramatisointina. Lukemattomat ovat ne opettavaiset kertomukset, joissa talonpojat keskenään tai sitten papin tai muun tietäväisen johdolla keskustelevat maailman menosta, kruununa ehkä Topeliuksen Välskärin kertomukset.

Myöhemmin alkoivat ylioppilaat ja muut konsultit liikkua maaseudulla ja kaupungeissa pitämässä kansantajuisia esitelmiä eri aiheista. Myöhemmin vuosikymmeninä esitelmät usein pidettiin lukutuvissa eli lukusaleissa. Vuosisadan lopun kansanliikkeiden piirissä valistustoiminta oli erityisen ahkerää.

Itseoppiminen

Esitelmätoiminnassa on kyse tiedon välittämisestä, aivan samasta kuin mikä kirjaston tavoite oli ja on. Pelkkä kirjojen hiljainen liike hiljaisessa kirjastossa ei, vitsailuista huolimatta, ole kirjastonhoitajien ihanne. Vasta sitten kirjastonhoitaja tuntee tekevänsä mielekästä työtä, kun hän kuulee asiakkaan puhuvan ja saa vastata, neuvoa, keskustella. Silloin ilmenee kirjaston todellinen tavoite, se on: vaikuttaa, valistaa, tai oikeammin saada ihminen itse ajattelemaan, muodostamaan käsitksensä maailmasta ja omasta asemastaan siinä.

Sehän on tai sen pitäisi olla kaiken kasvatuksen, opiskelun ja lukemisen tavoite. Tämä on tietenkin melko yleinen ja kaikille sopiva ajatus, kaikki pedagogiset teoriat ja suuntaukset sanovat samaa, siis että koulunkäynnin ei pidä olla mekaanista päähänpääntämistä ja ulko-opettelua. Kuitenkin näyttää siltä, että Snellmanista lähtöisin oleva fennomaaninen kansakouluajattelu tavallistakin itsepintaisemmin toisti tämänlaisia lausemia: “Kansakouluopetus ei saata ulottua moniin aineisiin, mutta sen tulee sitä enemmän pyrkiä herättämään oppilaassa tiedon- ja opinhalua, niin että hän koulun jätettyään ominpäin jatkaa opiskelua.” Snellman piti kansakoulun tärkeimpänä asiana lukemisen opettamista, mutta hänen mukaansa lukeminen koulussa pitäisi nähdä vähemmän tietojen keräämisinä kuin tiedonhankintataidon harjoitteluna. Siis kyse ei ollut vain mekaanisen lukutaidon opettamisesta, vaan tärkeämpää oli luetun ymmärtäminen. Mutta Snellman ei selkeästi kerro, kuinka koulunsa päättänyt saa lukemista, muuten kuin että koulukirjat annetaan hänelle omaksi.³

Snellmanin opetuslapset G. Z. Forsman (kirjailijanimeltä Yrjö Koskinen, aateloituna Yrjö-Koskinen) ja Agathon Meurman alkoivat jo varhain propagoida snellmanilaisen kansakouluajatuksen puolesta. He myös tekivät siitä sen johtopäätöksen, jota Snellman ei itse selkeästi tehnyt, eli he osoittivat, mistä kansakoulun päättäneillä rahvaan ihmisillä oli mahdollisuus kaikkein helpoimmin ja edullisimmin saada kirjoja luettavaksi, nimittäin kirjastoista. Kun Suomessa keisari Nikolai I:n kuoltua (1855) ja Krimin sodan päätyttyä (1856) alkoi ennennäkemätön yhteiskunnallinen uudistusvaihe, Yrjö Koskisella oli heti valmiina kansansivistysohjelma, jossa hän sovelsi käytännöllisesti Snellmanin esittämiä periaatteita. Tässä suunnitelmassa oli kirjastoilla huomattava sija, vaikka luonnollisesti kansakoulut olivatkin ensi sijalla.

Suuri osa Yrjö Koskisen esittämistä periaatteista oli sellaisia, joiden takana hän pysyi koko elämänsä. Valtion ei pitänyt pakottaa kuntia perustamaan kouluja eikä lahjoittaa kouluja niille, mutta se kyllä varsin hyvin saattoi antaa tukea esim. opettajan palkkaa. Viranomaisilla ei saisi olla mitään määräysvaltaa kouluihin, lähinnä vain tietojen kerääminen tehtävänä. Ohjelmassa mainitaan “mahdollisuus kotilukemiseen”, millä Yrjö Koskinen nimenomaisesti tarkoitti kirjastoja. Niistä hän kirjoitti seuraavasti:

“Kansakoulun tarkoitus ei voi koskaan olla välittää sivistystä sanan varsinaisessa merkityksessä. Todellinen sivistys on itsekasvatusta ja voi, joskin suurin vaikeuksin, orastaa ilman kansakouluakin. Itsekasvatuksen tärkeä edistämistapa on mahdollisuus lukea kotona, mikä helpoimmin järjestetään pitäjän- ja kyläkirjastojen avulla. Kirjastojen tulee olla kunnan tai kyläkunnan yksinomaisessa valvonnassa, niin että vain tilastollisia tietoja voidaan vaatia kansanopetuksen sihteerivirastolle. Kirjastojen menestyksen ja kansan itsekasvatuksen vuoksi tarvitaan riittävä kansankirjallisuus kaikilla inhimilliseen tietämykseen kuuluvilla aloilla.”

Tämä on fennomaanisen kirjastopolitiikan ohjelmanjulistus.

Kyläkirjastot

Yleensä kirjastohistoriassa puhutaan lähinnä “pitäjänkirjastoista”, joiden puolesta kirjoittivat niin Gottlund, Europaeus kuin Pynninenkin. Oli kuitenkin toinenkin ajattelutapa, jota myös Y. Koskinen edusti kansansivistysmietinnössään: hän puhui yhteen hengenvetoon sekä pitäjän- että kyläkirjastoista. Tässä hänellä oli esikuvana August Cygnæus, joka v. 1846 oli julkaissut kirjoituksen nimeltä (suom.) “Ehdotus kylä- ja pitäjänpyhäkoulujen sekä pitäjän- ja kyläkirjastojen perustamiseksi”.⁴ Kyläkoulut ja kyläkirjastot olivat fennomaaneille sydämenasia, yleisen kansanopetuksen perusta.

Mutta miksi kyläkouluja ja kyläkirjastoja? Vastaus on selvä, jos ajattelemme tuonaikaisia oloja maaseudulla. Pitäjät olivat suuria, välimatkat pitkiä. Ei voitu ajatellaakaan, että lapset tai kaikki aikuisetkaan lähtisivät usein kirkonkylään kouluun

tai kirjastossa käymään, sen verran hankalaa oli liikkuminen silloin. Talvisaikaan tietenkin kaksin verroin hankalampaa, ainakin lapsille, joita ei joudettu rekikyödyllä kuljettelemaan.

Tätä taustaa vasten saa selityksensä se, että Yrjö Koskinen mainitsee pitäjänkirjastojen rinnalla kyläkirjastot. Luultavasti hän kansakouluista puhuesaan lähinnä ajatteli enemmänkin August Cygnæuksen ajamia pyhäkouluja tai kiertokouluja kuin myöhempiä toisen Cygnæuksen, Unon, suunnittelemaa kansakouluja.

Pyhäkouluista ja kirjastoista tuli fennomaanien tavaramerkki. August Cygnæuksen tapaiset Snellmanin ajatuksista innoituksensa saaneet nuoret papit ja muutkin maisterit alkoivat perustaa pyhäkouluja ja kirjastoja ympäri maata. Se oli myös tekijä, joka yhdisti fennomaanien tavoitteet ja kirkon tavoitteet, koska pyhäkoulut ja kirjastot näin pysyivät kirkon valvonnassa. Tällä oli huomattava merkitys Krimin sodan jälkeisessä uudistustyössä. Kun ankara ja ahdasmielinen keisari Nikolai I kuoli v. 1855 kesken Krimin sodan ja valtaistuimelle nousi uudistushaluinen Aleksanteri II, alkoi Suomessa valtava kulttuurinen uudistusprosessi, jonka tärkeä osa oli kansakoululaitoksen perustaminen Suomeen. Asiasta käytiin vilkasta keskustelua ja monenlaisia ehdotuksia esitettiin. Perustavanlaatuisen kysymys oli se, toteutettaisiinko kansakoulu kirkon vai maallisten viranomaisten alaisuudessa ja valvonnassa.

Uno Cygnæus ja fennomaanit

Kirkko tietenkin kannatti kansakoulujen pitämistä omassa valvonnassaan, mutta valtaosa vaikutusvaltaisimmista kansakouluteoreetikoista kannatti kirkon ja kansakoulun eroa. Kuten tunnettu ratkaisevan panoksen kansakoulun muodostamisessa antoi Uno Cygnæus, jota sen vuoksi sanotaan "Suomen kansakoulun isäksi". Vaikka hän oli itse pappi ja harras uskova, niin hän pedagogisista syistä vastusti kiihkeästi, suorastaan pakkomielteisesti, kirkon osallistumista kansakoulun hallintoon. Hän moitti papistoa kovin sanoin ja haukkui, tietenkin vain yksityiskirjeessä, taantumuksen perikuvana pitämänsä arkipiispa Bergenheimia "arkkidiabolukseksi" eli "pääpohlaiseksi". Uno Cygnæuksella oli takanaan korkeiden suomalaisten virkamiesten, mm. Casimir von Kothenin, tuki ja ilmeisen hyvät suhteet myös Pietarin vaikutusvaltaisiin piireihin. Hänhän toimi pitkään

Pietarissa uskonnonopettajana ja sikäläisten suomenkielisten koulujen tarkastajana.

Kirkko ja papisto työnnettiin syrjään Cygnæuksen kansakoulusuunnitelman toteuttamisesta, mutta lasten alkuopetus jäi vielä kirkon valvontaan. Tässä oli suuren ristiriidan siemen. Uno Cygnæus tuntuu olleen täysin välinpitämätön kirjastoja kohtaan, kaikki hänen ajatuksensa keskittyivät vain kansakoulun sisäisiin asioihin. Hän ei kuitenkaan saanut olla aivan itsevaltainen kansakouludiktattori, sillä hänen suunnitelmaansa tarkistamaan asetettiin erityinen komitea, jossa oli jäseninä muutamia merkittäviä fennomaaneja, joille kirjastoasia oli läheinen; yksi heistä oli Agathon Meurman, toinen nykyään vähemmän tunnettu mutta aikanaan hyvin vaikutusvaltainen Z. J. Cleve. Heidän toimestaan Suomen ensimmäiseen kansakouluasetukseen (1866) liitettiin pykälä, jonka mukaan kansakouluihin tulee hankkia myös kirjasto, josta oppilaiden ohella voi lainata myös "koko koulupiirin kansasto". Tämä oli jälleen yksi osoitus siitä, että fennomaanit halusivat saada kirjaston mahdollisimman lähelle kansaa. Toinen asetukseen liitetty pykälä tuo mieleen lähinnä vanhan pitäjänluku-seura-ajatuksen: kansakoulunopettajan tuli kerran viikossa opastaa koulunsa jo päättäneiden omaehtoista itseopiskelua.

Fennomaanien johtomiehillä oli läheiset suhteet kirkkoon, jonka piirissä oli jo ennen Krimin sodan loppua virinnyt varsin voimaperäinen kirjastoharrastus. Arkipiispa Bergenheim suorastaan painosti pappeja perustamaan kirjastoja ja huolehtimaan kansanopetuksesta, koska hän ilmeisesti aavisti, että kirkon johtoasema näillä aloilla tuli olemaan uhattuna. Papistolla ja fennomaaneilla oli pitkälle yhtenevät edut valvottavina.

Luulen, että Cygnæuksen vaikeneminen kirjastosta johtuu osaksi siitä, että se oli niin leimallisesti papiston ja fennomaanien ajama asia. Cygnæuksen pappissäätä kohtaan tuntema vastenmielisyys siirtyi koskemaan myös fennomaaneja sitä mukaa kuin fennomania eli "suomikiihko" alkoi esiintyä poliittisena liikkeenä. Syy oli suureksi osaksi siinä, että hän koki fennomaanit ja papit uhaksi kunnianhimoiselle kansakouluohjelmalleen. Cygnæuksen kansakoulu oli todella korkeatasoinen pedagogisesti ja hän puolusti sitä henkeen ja vereen. Cygnæuksen kansakoulu ansaitsee kaiken sen kunnioituksen, minkä se on saanut, mutta oliko se tuonaikaisessa yhteiskunnallisessa tilanteessa liian korkealle viritetty?

1800-luvun kansanopetusskandaali

On sanottu, että kansakoulua alettiin rakentaa väärästä päästä, yläkerroksesta, että kansakoulu leijui ilmassa. Vuoden 1866 kansakouluasetuksessa säädettiin (maaseudun osalta) tarkemmin vain ns. ylhäisemmästä kansakoulusta, joka ei ollut tarkoitettu aivan pienille lapsille. Kansakouluun tulojoiden piti jo osata lukea ja tuntea kristinopin perusteet. Missä ne sitten opittaisiin, jos ei kansakoulussa? Cygnaeus oli vielä sillä perinteellisellä kannalla, että vanhemmat, eli käytännössä äiti, opettavat pienet lapset lukemaan. Aluksi Cygnaeus hyväksyi alkuopetuksen hätäavuksi käytettäväksi kyläkouluja, mutta muutaman vuoden epäroinin jälkeen hän ehdottomasti vastusti minkäänlaisen kyläkoulujärjestelmän perustamista, koska 1) se olisi voinut pyrkiä syrjäyttämään ylemmän kansakoulun ja vesittänyt koko hienon suunnitelman ja 2) koska kyläkoulut, kiertokoulut, minkä muotoisena niitä nyt olisikin toteutettu, olisivat jääneet kirkon hallintaan ja valvontaan. Kirkko taas tunsu joutu-neensa syrjään kansakoululaitoksesta ja sen takia suhtautui siihen epäluuloisesti, osa papistosta suorastaan vastusti sitä liian maallisenä kouluna.

Näin oli syntynyt vakava arvovaltakiista, jonka seurauksena tehokas ja järjestelmällinen lasten alkuopetus jäi Suomessa vuosikymmeniksi toteuttamatta. Siinä on mielestäni yksi Suomen 1800-luvun historian suurimmista skandaaleista. Syytä on niin pysissä kuin sepissäkin: kirkossa, joka ei suostunut päästämään irti lasten alkuopetuksesta, ja toisaalta Cygnæuksessa, joka ei suostunut minkäänlaiseen kompromissiin. Ei varsinainen kansakoululaitoskaan kehittynyt aluksi niin ripeästi kuin oli toivottu ja Cygnæus syytti tästä papistoa ja fennomaaneja. Vuosikymmeniin vain murto-osa lapsista pääsi nauttimaan kansakoulun opetuksesta.

Sinänsä Cygnæuksella oli tähtäys niin etäällä, että hän olikin valmistautunut vuosikymmenien kärsivälliseen rakennustyöhön kunhan vain saataisiin lopulta kunnollinen korkeatasoinen kansakoululaitos ulottumaan koko maahan. Mutta fennomaaneilla ei ollut aikaa odottaa, vaan he halusivat saada näkyviä tuloksia nopeasti. Yrjö Koskisen johdolla he pyrkivät luomaan maahan mahdollisimman nopeasti suomenkielisen sivistyneistön ja korostivat sen takia ennen kaikkea suomenkielisten oppikoulujen eli yliopistoon johtavien koulujen perustamista. Osaksi tämän takia he kansanopetuksessa suosivat halvempia massaratkaisuja, ruohonjuuri-

tason kouluja, kuin mihin esim. varsinainen kansakouluväki oli halukas. Tämän vuoksi fennomaanit halusivat edistää kirkollisia kierto-, kylä- ja pyhäkouluja, joiden pohjalle voitaisiin muodostaa ”alhaisempia kansakouluja”.

Pedagogiselta kannalta ne olivat epätydyttäviä ratkaisuja, koska pakosti opettaja-aines oli heikkoa ja ainakin aluksi kouluttamatonta. Kiertokoulut vierailivat kylissä vain vähän aikaa. Mutta niissä oli kuitenkin mahdollista opettaa luku-, kirjoitus- ja laskutaidon alkeet. Sellainen riitti tavalliselle maaseudun eläjälle elämän eväiksi ja toisaalta se antoi kuitenkin sen verran oppia, että lahjakkaimmat saattoivat sillä perusteella pyrkiä oppikouluun ja jopa akateemiselle uralle. Fennomaanit eivät sinänsä vastustaneet ”ylhäisempiä” kansakouluja, mutta Cygnæus ja kansakouluväki pelkäsivät että kirkon hallitsemat alakansakoulut kokonaan syrjäyttäisivät kunnalliset ylemmät kansakoulut.

Ruohonjuurikirjastot

Myös kirjasto, kyläkirjasto, kuului ruohonjuuritasolle. Kun kiertokouluun liitetään kirjasto, niin päästään suunnilleen siihen, mitä Yrjö Koskinen tavoitteli vuoden 1856 kansanopetusmietinnössään. Kansakoulu ja kirjasto kulkivat fennomaanien ajatuksissa aina käsi kädessä. Hyvän käsityksen Yrjö Koskisen koulukäsityksistä saa hänen kirjoituksistaan ”Koulupakosta” vuodelta 1875. Hän tietenkin vastusti kunnille asetettavaa pakkoa perustaa ylempiä kansakouluja, sekä periaatteellisista että taloudellisista syistä. Sen sijaan hän piti sopivana velvoittaa lailla kunnat perustamaan alempia kansakouluja ja vieläpä pakkoa vanhemmille panna lapsensa näihin kouluihin. Hän kirjoittaa:

”Niin harvassa asuttu maa, kuin meidän on, tarvitsee luultavasti enimmässä paikoin kiertäväisiä kouluja, niin että vanhemmille ei ole eri kustannusta lähettää lapsiansa kouluun, vaan itse koulu vuorotellen tulee opetettavainsa luokse.”

Koskinen käyttää maaseudun pienimmistä paikallisista yksiköistä, jossain siellä kylän kouluokassa, vähän huvittavaa nimitystä ”lukulahko” ja vielä taivuttaa sen ”lukulahon” (ruotsinkielen sanasta ”läslag”). Joka tapauksessa tarkoitus tulee selväksi kun hän sanoo:

“Kiertoasemain lukumäärä riippuu tietysti paikallisista suhdista; mutta useampia kuin viisi eri asemaa kullakin koululla ei pitäisi missään tapauksessa olla.”

Sitten seuraa tärkeä kohta:

“Suotavaa olisi, että jokaisella asemalla löytyisi erinäinen kouluhuone, jota väliaikoina voitaisiin käyttää lukulahon kirjastohuoneena ja lukusalina.”

Suomen kirjastohistorian varsinainen kulttuurivallankumous sattui 1890-luvulla. Siihen saakka kirjastojen perustamisluvut olivat kasvaneet tasaisesti, mutta heti vuosikymmenen alussa käyrä nousee melkein pystysuoraan. Räjähdyksenomaisen kasvun aiheuttivat toisaalta kyläkirjastot, toisaalta kansanliikkeiden kulttuuriryssä: nuorisoseurat, raittiusyhdistykset, vapaapalokunnat, työväenyhdistykset, kaikki kynnelle kykenevät perustivat kirjastoja ja lukutupia. Nyt alkoi olla kirjasto lähellä kansaa, käden ulottuvilla, eikä kirjojen lainaus varmasti jäänyt sen ainoaksi toimintamuodoksi. Keskustelu, esitelmät, sanomalehtien ääneenluku, propaganda valmensivat Suomen kansaa poliittisten oikeuksien täysimääräiseen käyttöön.

Siirryttiin uudelle vuosisadalle, jonka aikana valtava taloudellinen nousu johti siihen, että erilaiset kulttuuripalvelut eriytyivät monen toisistaan

riippumattoman laitoksen tehtäviksi. Tämän vuosisadan viimeisellä vuosikymmenellä on taas havahduttava siihen, että kirjastojen, kansalaisopistojen, kylätoimikuntien, kaikkien kulttuurityötä tekevien on yhdistettävä voimansa.

Ilkka Mäkinen

Viitteet

- 1 Tämä on Tampereen kaupunginkirjastossa Lainan päivänä 1994 pitämäni esitelmä. Stilisoinnista ja muokkauksesta huolimatta se yhä pohjimmiltaan on puhuttua sanaa. Kirjallisuusviitteitä on mukana vain vähän. Lähteistä kiinnostuneet voivat ottaa yhteyttä minuun tai odottaa myöhemmin ilmestyviä akateemisiä julkaisujani.
- 2 Perusteellisempi selvitys kirjastosieteetistä on artikkelissani, joka ilmestyy toukokuun Signumissa; yleiskatsaus lukuseuroihin on artikkelissani Bibliophilos-lehdessä 53(1): 8–13, 1994.
- 3 Snellmanin kirjastokäsityksistä ks. artikkeliani Kirjastotiede ja informatiikka -lehdessä 11(1): 10–24, 1992.
- 4 August Cygnæuksesta ks. artikkeliani Kirjastotiede ja informatiikka -lehdessä 10(2): 57–69, 1991.